

Krzysztof Groniowski

Gospodarstwa chłopskie na Lubelszczyźnie po uwłaszczeniu

Rocznik Lubelski 5, 155-178

1962

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KRZYSZTOF GRONIEWSKI

GOSPODARSTWA CHŁOPSKIE NA LUBELSZCZYŹNIE PO UWŁASZCZENIU

Dotychczasowe badania dziejów wsi lubelskiej w XIX wieku objęły głównie pierwszą połowę tego okresu¹. Z wypadków późniejszych przyciągnęła uwagę historyków rewolucja 1905—7 roku. Stosunkowo mniej wiemy o latach, między zakończeniem realizacji reformy uwłaszczeniowej², a początkami XX wieku. W zasadzie na ten temat pisali tylko współcześni³.

Ostatnie dyskusje historyków i ekonomistów dotyczące stopnia rozwoju kapitalizmu na wsi w XIX wieku wykazały istotne luki w naszej wiedzy o okresie powłaszczeniowym. Gubernia lubelska (którą omawiam tu w granicach po 1867 r.) jest terenem, na którego przykładzie (nie tracąc z oczu specyfiki polegającej na wolniejszym rozwoju) możemy prześledzić właśnie szereg spornych spraw wiążących się z wcześniejszym etapem rozwarstwienia wsi⁴. Jednym z bardziej dyskusyjnych problemów jest kwestia małorolnych, chociaż w początkach zwłaszcza omawianego okresu stanowili oni mniejszy niż w zachodniej części Królestwa procent ludności wiejskiej.

Artykuł ten oparty jest o materiały dotyczące rezultatów reformy uwłaszczeniowej, ogłoszone przez Komitet Urządzący w r. 1870⁵ oraz materiały statystyczne publikowane na przełomie XIX i XX wieku przez Warszawski Komitet Statystyczny⁶. Zagadnienia, które w świetle tych źródeł nie znalazły należytego rozwiązania, wymagające innych metod badania i innej podstawy źródłowej, starałem się zbadać na przykładzie najbardziej zacofanego powiatu ówczesnej Lubelszczyzny — biłgorajskiego. Oparłem się w tym wypadku na niemal kompletnym zbiorze tabel likwidacyjnych (dla byłych wsi prywatnych i majorackich) oraz nadaw-

¹ W. Grabski. *Historia Towarzystwa Rolniczego*, Warszawa 1904. S. Kieniewicz. *Sprawa włościańska w powstaniu styczniowym*, Wrocław 1953. J. Willaume. *Z dziejów wsi lubelskiej przed uwłaszczeniem*. Annales UMCS Lublin 1958 sectio F, vol. 10. J. Willaume. *Z zagadnień gospodarczych Lubelszczyzny 1831—1863*. Księga pamiątkowa AGAD. Warszawa 1958.

² Pomijam tu zagadnienie realizacji reformy 1864 r. Problem ten w gubernii lubelskiej stanowi temat badań mgr Z. Mazurek. Sam przeprowadziłem podobne badania dla terenu gubernii siedleckiej.

³ W. Grabski. *Materiały w sprawie włościańskiej*, t. I, Warszawa 1907. H. Wiercieński. *Opis statystyczny gubernii lubelskiej*. Warszawa 1901.

⁴ Mam na myśli dyskusję wywołaną artykułem A. Grodka. *Problem rozwoju kapitalizmu w rolnictwie Królestwa Polskiego i Galicji*, „*Ekonomista*” 1955, nr 6.

⁵ Postanowienia Uczęszditielnowo Komiteta w Carstwie Polskom (dalej PKU) t. XVII i XX. Warszawa 1870.

⁶ Trudy Varsavskowo Statisticeskowo Komiteta (dalej TVSK), t. XIV, XVII, XVIII, XXI. Warszawa 1897—1905.

czych (wsi rządowych i poduchownych) w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Lublinie ⁷. Inne materiały źródłowe miały dla mnie znaczenie pomocnicze.

1. ROZMIARY GOSPODARSTW CHŁOPSKICH

W roku 1870, według danych Komitetu Urządzającego, w rękach chłopów w guberni lubelskiej znajdowało się łącznie 1.216.595 mórg ziemi. Ponadto uwłaszczeni mieszkańcy miasteczek rolniczych, pozbawionych wówczas w większości praw miejskich i zamienionych na osady ⁸ posiadali 78.315 mórg. Wśród wspomnianych ziem chłopskich 703.224 morgi stanowiły użytkowane w momencie uwłaszczenia ziemie prestacyjne w dobrach prywatnych (podlegające ukazowi 1846 r., zakazującemu usuwania z nich chłopów), a 34.539 mórg tzw. pustki, czyli wówczas zwrócone chłopom ziemie zabrane wbrew wspomnianemu ukazowi w ciągu 17 lat po jego wydaniu.

Na uwłaszczonych gruntach znajdowało się na Lubelszczyźnie 67.265 gospodarstw chłopskich oraz 16.312 mieszczańskich. W tej ostatniej liczbie mieściło się 11.332 gospodarstw mieszczan-rolników i 4.980 „innych mieszkańców miast”, których uznano za ubocznie tylko zajmujących się uprawą ziemi ⁹. Dane z roku 1870 uwzględniały tylko podział wewnątrz poszczególnych grup na gospodarstwa mniejsze niż 3 morgi, 3—15 mórg i ponad 15 mórg.

TABELA 1. PROCENTOWY STOSUNEK GOSPODARSTW RÓŻNEJ WIELKOŚCI ¹⁰

	chłopi b. wsi prywatnych			chłopi b. wsi rządowych		
	do 3 m	3—15 m	od 15 m	do 3 m	3—15 m	od 15 m
gub. lubelska	11,43	39,60	48,97	25,37	41,62	33,01
Królestwo	25,48	42,42	32,10	29,53	35,02	35,45
	mieszczanie-rolnicy			inni mieszczanie		
	do 3 m	3—15 m	od 15 m	do 3 m	3—15 m	od 15 m
gub. lubelska	12,82	78,47	8,71	86,81	11,54	1,65
Królestwo	29,97	60,02	10,01	83,84	15,00	1,16

Tabela ta wykazuje wyraźne cechy specyficzne struktury agrarnej Lubelszczyzny w końcu siódmego dziesięciolecia XIX wieku: stosunkowo mniej karłowatych gospodarstw i większe rozmiary gospodarstw w dawnych dobrach prywatnych. Potwierdza to porównanie przeciętnej wielkości gospodarstw, choć wnioskowanie na tej podstawie wymaga dużej ostrożności.

⁷ Tabele likwidacyjne sygn. 124—279 (dalej Tab.).

⁸ PKU t. XVII s. 27, t. XX s. 28 i 34 (zapiski).

⁹ Tamże.

¹⁰ Tamże.

TABELA 2. PRZECIĘTNA WIELKOŚĆ GOSPODARSTW¹¹

	chłopi b. wsi prywatnych	chłopi b. wsi rządowych
Gubernia lubelska	15 m 216 pr.	10 m 288 pr.
Królestwo Polskie	12 m 254 pr.	16 m 198 pr.
	mieszczanie-rolnicy	inni mieszczanie
Gubernia lubelska	6 m 88 pr.	1 m 119 pr.
Królestwo Polskie	7 m 56 pr.	2 m 64 pr.

Okazuje się więc, że tak często podkreślana w historiografii sprawa większych nadziałów na Lubelszczyźnie dotyczy jedynie dawnych dóbr prywatnych.

Dotąd, zastanawiając się nad strukturą własności chłopskiej na Lubelszczyźnie, brałem pod uwagę jedynie podział na trzy grupy gospodarstw oraz przeciętną wielkość. Na danych tego rodzaju, a zwłaszcza na porównaniu stanu z r. 1870 i z końca lat 90-tych bazowała cała niemal dyskusja dotycząca rozwarstwienia wsi. Tak rozumował zarówno prof. A. Grodek, jego zwolennicy, jak i przeciwnicy¹². Zanim przejdę do próby krytyki tych danych, warto zastanowić się, co można uwzględnić ze znanych już materiałów z okresu przeduwłaszczeniowego.

TABELA 3. PROCENT GOSPODARSTW RÓŻNEJ WIELKOŚCI W KOŃCU LAT PIĘCDZIESIĄTYCH¹³

Powiat	DOBRA PRYWATNE				
	do 3 m	3—9 m	9—15 m	15—30 m	od 30 m
hrubieszowski	5,8	11,8	32,9	47,3	2,2
zamojski	3,2	11,6	29,8	54,4	1,0
krasnostawski	3,3	15,2	24,3	52,0	4,7
lubelski	3,4	17,7	28,6	45,7	4,6
Królestwo	5,3	24,7	23,3	35,6	6,1
Powiat	DOBRA RZĄDOWE				
	do 3 m	3—9 m	9—15 m	15—30 m	od 30 m
hrubieszowski	4,6	34,4	25,6	35,4	—
zamojski	3,7	21,7	24,9	48,1	1,6
krasnostawski	3,5	11,4	12,3	52,8	20,0
lubelski	3,5	21,1	14,5	48,2	12,7
Królestwo	7,6	13,0	17,8	35,0	26,6

¹¹ Tamże.

¹² M.in. również I. Pietrzak-Pawłowska w makiecie III tomu „Historii Polski”. Warszawa 1960, s. 403—404 oraz M. Mieszczankowski w pracy „Struktura agrarna Polski międzywojennej”. Warszawa 1960, s. 208 i nast. (porównanie z r. 1904).

¹³ S. Kieniewicz, op. cit., s. 51.

Powyższa tabela trudna jest do porównania z późniejszymi danymi, gdyż uwłaszczenie wiele zmieniło, nadając prawo własności na ziemiach chłopskich nie tylko uwzględnionych w tej tabeli, ale i znacznej części małorolnych zamieszczanych w latach pięćdziesiątych w tabelach dotyczących ludności bezrolnej.

TABELA 4. LUDNOŚĆ MAŁOROLNA I BEZROLNA
W KOŃCU LAT PIĘCDZIESIĄTYCH¹⁴

Powiat	Małorolni i bezrolni stanowili następujący % ludności			
	dobra prywatne	dobra rządowe		
hrubieszowski	40,9	29,0		
zamojski	26,2	23,2		
krasnostawski	39,1	37,2		
lubelski	33,8	45,2		
Królestwo	45,0	30,1		
Powiat	Podział ludności małorolnej i bezrolnej			
	komornicy	czeladź	wyrobnicy	inni
hrubieszowski	14,6	45,1	22,3	18,0
zamojski	1,2	50,7	26,9	21,2
krasnostawski	7,6	61,0	21,2	10,2
lubelski	4,2	59,6	26,4	9,8
Królestwo	12,0	49,7	22,2	16,1

Wynika z tego, że w tabeli 3., o ile ma być porównywana z późniejszymi danymi, potrzebne byłyby poprawki dotyczące zwłaszcza mniejszych gospodarstw. Ale i niezależnie od tego, tabela powyższa wykazuje, że choć proces rozwarstwienia wyraźniej można zauważyć w dobrach rządowych, to Lubelszczyzna jako całość jest w tym procesie stosunkowo mało zaawansowana. Wyraźniej niż w reszcie kraju widać duże znaczenie gospodarstw 15—30-morgowych, podczas gdy mniej jest gospodarstw włókowych i większych. Naturalnie te liczby nie wyjaśniają wszystkiego, sygnalizując tylko punkt wyjścia dalszego etapu rozwarstwienia przy słabszym rozwoju rynku wewnętrznego.

Jak dotąd rozważania nasze ograniczone były do danych zawartych w sumarycznych obliczeniach. W rzeczywistości jednak na ziemiach prestacyjnych proces podziału gospodarstw chłopskich trwał już w momencie uwłaszczenia. Wskazuje na to zarówno podział dawnych „osad” z tabel prestacyjnych, jak i trudniejsze do ujęcia liczbowego, bo niejasno potraktowane w tabelach wypadki posiadania niepodzielonych jeszcze „osad” przez spadkobierców. Pierwszy z wspomnianych procesów w oczynszowanych już dawniej wsiach Ordynacji Zamojskiej w powiecie biłgorajskim przybrał już dość duże rozmiary. Ze 105 wsi (a więc około $\frac{2}{3}$ w tym powiecie) podziały nastąpiły w 54, powstało tą drogą 277 nowych gospo-

¹⁴ Tamże, s. 60—61.

darstw (w tym w gminie Potok Górny 82, Księżpol 76, Babice 58). We wsi Lipowiec ilość gospodarstw wzrosła o 37,5%, w Zaniach o 36%, w Kulnie o 26%, w kilku dalszych wsiach o kilkanaście procent. Czyli że w trzech wymienionych wsiach podzielone gospodarstwa już w r. 1864 stanowiły zdecydowaną większość¹⁵. Podobne procesy nie mają już nic wspólnego z feudalnym zróżnicowaniem wsi.

Pozostaje wreszcie sprawa niejednorodnej struktury gospodarstw w poszczególnych powiatach gubernii lubelskiej. Dane, na których można się oprzeć, są co prawda nieco inne, choć formalnie są również podsumowaniem tabel likwidacyjnych i nadawczych. Warszawski Komitet Statystyczny podał tu liczbę 71.407 gospodarstw czyli o 4.142 więcej niż w zestawieniach Komitetu Urządzającego, a różnicę tej nie da się wytłumaczyć zestawieniem ostatnich tabel nadawczych już po obliczeniach K. U.

TABELA 5. PROCENTOWY STOSUNEK GOSPODARSTW CHŁOPSKICH W POSZCZEGÓLNYCH POWIATACH¹⁶

Powiat	do 3 m	3—15 m	ponad 15 m
biłgorajski	5,2	41,7	53,1
hrubieszowski	23,8	36,8	39,4
zamojski	8,8	37,0	54,2
krasnostawski	12,4	39,3	48,3
lubartowski	11,4	41,0	47,6
lubelski	5,0	36,9	58,1
puławski	12,3	46,5	41,2
tomaszowski	15,8	44,7	39,5
chełmski	8,3	36,4	55,3
janowski	5,5	34,3	60,2
gub. lubelska	11,1	39,6	49,3
Królestwo	21,8	40,6	37,6

Z tabeli powyższej wynika, że najmniej było karłowatych gospodarstw w biłgorajskim (440), najwięcej w znanym z wystąpień małorolnych w 1861 r. hrubieszowskim (1602 czyli 20,2% małorolnych tej grupy w gubernii i więcej niż przeciętna dla Królestwa)¹⁷.

Procentowe dane zawarte w tabelach 1. i 5. (różniących się znacznie między sobą) nie pozwalają na wyrobienie sobie pełnego obrazu gospodarstw małorolnych, jak i większych gospodarstw chłopskich. O ile ta ostatnia sprawa może być rozwiązana w oparciu o korektury obliczeń z lat pięćdziesiątych, to kwestia małorolnych wymaga specjalnego zbadania i to właśnie w tym momencie, gdy można już mówić o ostatecznym wykrystalizowaniu się tej grupy.

¹⁵ Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Lublinie (WAPL). Lubelski Gubernialny Urząd do Spraw Włościańskich 1307. k. 70—353 (obliczenia moje).

¹⁶ TVSK t. XVII, s. 28—34 i 66.

¹⁷ W poszczególnych gminach ilość karłowatych gospodarstw była różna: w gm. Huta Krzeszowska i Potok po 0,7%, w gm. Babice 12,8%, w gm. Krzeszów 12,1%, w gm. Biszczka 9,4%. Na te trzy gminy przypadała ponad połowa karłowatych gospodarstw w powiecie biłgorajskim.

2. GOSPODARSTWA MAŁOROLNE

W niniejszym artykule rozumiem jako małorolne na Lubelszczyźnie gospodarstwa poniżej 9 mórg (nieco ponad 5 ha). Te gospodarstwa można, ogólnie rzecz biorąc, uznać za niesamowystarczalne. Przy tym założeniu ostatecznie teraz złane dawne trzy grupy (prestacyjnych gospodarstw 3—9 mórg, gospodarstw niżej 3 mórg i dawnych formalnie bezrolnych) dzielimy według kryterium wielkości nadziału. Gospodarstw chłopskich w biłgorajskim wg moich obliczeń było 8750, przyjmując za podstawę podziału 8472 (w jednym wypadku brak danych) otrzymujemy małorolnych 2043 (24%). Mogą tu zachodzić drobne nieścisłości, gdyż z jednej strony trudno było wyszukiwać zapisane w tabelach jako osobne gospodarstwa nadziały niektórych chłopów w dwóch wsiach, z drugiej zaś określić, kiedy zapisane na następców gospodarstwa są już podzielone. W zasadzie obie te nieścisłości powinny się równoważyć.

Gospodarstwa małorolne można podzielić na mające poniżej 3 mórg — 468, od 3—6 mórg — 567 i od 6 do 9 mórg — 1008. Ta ostatnia grupa nie powstaje z dawnych komorników i grup do nich zbliżonych, lecz z podziałów gospodarstw większych i szybko wzrasta ilościowo. Z moich zaś obliczeń dotyczących powiatu radzyńskiego wynika, że biorąc wszystkie grupy uwłaszczonych „małorolnych” (komornicy, wyrobnicy, czeladź itp.), przeważającą większość stanowiły gospodarstwa poniżej 2 mórg¹⁸.

Grupa uwłaszczonych gospodarstw poniżej 3 mórg ujmowana była do tychczas zawsze jako całość. Poprzestawano na określeniu tych gospodarstw jako karłowatych i będących jedynie uzupełnieniem dodatkowych zarobków chłopów. Obraz ten wymaga jednak uściślenia.

Pierwszy problem, to rozmieszczenie gospodarstw małorolnych. Wsie w biłgorajskim, podobnie jak w janowskim, na co zwrócił już uwagę H. Wiercieński¹⁹, odznaczają się szczególnie dużymi rozmiarami. Moje obliczenia dotyczące biłgorajskiego różnią się nieco od późniejszych o ćwierć wieku obliczeń Wiercieńskiego, ogólny obraz jest jednak zbliżony. W końcu lat 60-tych w biłgorajskim wsi mających do 10 gospodarstw było 9, od 10 do 24 gospodarstw — 45, od 25 do 49 — 55, od 50 do 99 — 31, od 100 do 199 — 15, od 200 do 299 — 5 i ponad 300 gospodarstw — 1. Ale gdy porównamy to z rozmieszczeniem ludności małorolnej, rzucą się w oczy dwa zjawiska: istnienie wsi bez ludności małorolnej, w których najmniejsze gospodarstwa są większe niż 9 mórg oraz wsi całkowicie małorolnych. Wsi bez ludności małorolnej było w biłgorajskim 26 z łączną liczbą 587 gospodarstw. Były to więc wsie niewielkie, a ich przeciętna wielkość (22,7 gospodarstwa) była prawie dwukrotnie niższa od ogólnej przeciętnej. Jedyną większą wsią w tej grupie było Bystre z 62 gospodarstwami. Podobna jednak była i sytuacja wsi całkowicie małorolnych. W biłgorajskim było ich 14 i miały one łącznie 286 gospodarstw, a więc przeciętna wynosiła 20,5 gospodarstw. Największa w tej grupie wieś Działy Zagrodnicze miała 73 gospodarstwa. Wbrew tezie W. Grabskiego, że wsie małorolne to specjalny wytwór ukazów 1864 r., okazuje się, że tylko

¹⁸ K. Groniowski, *Realizacja reformy uwłaszczeniowej 1864 roku*. Warszawa 1963, na podstawie zestawienia komisarza do spraw włościańskich powiatu radzyńskiego.

¹⁹ H. Wiercieński, *op. cit.*, s. 96.

4 z tych wsi powstały z nadziału bezrolnych, a szereg innych miało znaczną część gospodarstw wpisanych do tabel prestacyjnych. Wśród małorolnych wsi wyodrębnić można dużą dość grupę wsi zagrodniczych na terenie Ordynacji Zamojskiej.

TABELA 6. GOSPODARSTWA WE WSIACH CAŁKOWICIE MAŁOROLNYCH 20

	Ilość gospodarstw	Rozmiary gospodarstw			Przynależność przed ukazem 1864 r.
		do 3 m	3-6 m	6-9 m	
1. Działy Zagrodnicze	73	73	—	—	ordynacka
2. Górecko Kościelne	10	7	1	2	kościelna
3. Górecko Słobodka	7	—	7	—	nowa — nadział bezrolnych
4. Górny Potok					
Słobodka	23	—	23	—	nowa — nadział bezrolnych
5. Huta Krzeszowska					
Słobodka	17	—	17	—	nowa — nadział bezrolnych
6. Huta Plebańska	11	1	2	8	kościelna
7. Józefówek	16	—	6	10	majątek prywatny
8. Łukowa Plebańska	27	11	8	8	kościelna
9. Łukowa Słobodka	17	—	17	—	nowa — nadział bezrolnych
10. Puszcza Solska	30	11	10	9	kościelna
11. Róża	17	—	4	13	majątek prywatny
12. Zagrody Dąbrowica	12	—	11	1	ordynacka
13. Zagrody Naklickie	11	—	10	1	ordynacka
14. Zagrody Rudy	15	5	8	2	ordynacka
	286	108	124	54	

Okazuje się, że tylko 14% gospodarstw małorolnych znajdowało się w całkowicie małorolnych wsiach, reszta rozrzucona była po pozostałych bardzo nierównomiernie. W małorolnych wsiach Ordynacji było 27 gospodarstw prestacyjnych i 84 małorolnych nie zamieszczonych w tabelach prestacyjnych, zaś w majątku Ciotusza wszystkie 33 gospodarstwa małorolne były prestacyjne. Wśród 27 prestacyjnych małorolnych gospodarstw we wspomnianych wsiach Ordynacji 2 (w Działach Zagrodniczych) miały mniej niż 3 morgi.

Zatrzymałem się dłużej przy charakterystyce małorolnych wsi. Ale był to tylko niewielki procent gospodarstw małorolnych. Toteż bardziej uzasadniona będzie ogólna charakterystyka wszystkich takich gospodarstw.

Gospodarstwa poniżej 3 morg stanowią w biłgorajskim według moich obliczeń 5,5% (wg Warszawskiego Komitetu Statystycznego 5,2%). Pamiętać więc należy, że przedmiotem analizy jest grupa mniejsza aniżeli ma to miejsce w sąsiednich powiatach. Wśród wspomnianych 468 gospodarstw — $\frac{1}{3}$, bo 157 miało mniej niż 1 morgę. Dalszy jednak podział wskazuje już na dużą nierównomierność: 59 „gospodarstw” miało mniej niż 10 prętów, wśród nich szereg 2 pręty, a więc tylko izbę, 38 od 10 do 99 prętów, a tylko 60 od 100 do 299 pr. Wśród „gospodarstw” poniżej morgi, powstałych głównie z uwłaszczenia parobków, część stanowili więc faktycznie bezrolni. Ogrody uwłaszczonych w tym rejonie miały niekiedy tylko 50 prętów. Położenie tej grupy było szczególnie ciężkie. Część z nich pozostawała

20 Tab. 154, 158, 166, 167, 173, 201, 202, 232/VIII, 234, 240a, 269, 270, 271.

stała nadal w służbie żyjąc głównie z ordynarii, inni wynajmowali się jako dnióvkowi w Ordynacji, innych majątkach i u bogatszych chłopów. Południowa, nadgraniczna część Lubelszczyzny już wówczas dostarczała rąk roboczych sprowadzanych w sezonie furmankami do innych części gubernii²¹. Niekiedy sprzedawali oni izby, inni brali ziemię na odrobek u bogatszych chłopów. Zjawisko to, którego nie należy przeceniać, jest moim zdaniem bardziej charakterystyczne dla zamojskiego i krasnostawskiego. „Gospodarstwa” poniżej 1 morgi znalazłem w biłgorajskim w 29 wsiach. Wśród nich 23 wsie ze 136 gospodarstwami należały do Ordynacji, 4 wsie z 18 gospodarstwami do duchowieństwa. Jedno „gospodarstwo” składające się tylko z izby, znajdowało się we wsi rządowej, a dwa półmorgowe na gruntach przydzielonych bezrolnym. Zwraca uwagę duże skupienie najmniejszych gospodarstw: 52 spośród 59 gospodarstw do 10 prętów w 6 wsiach, 82 spośród 97 gospodarstw obu grup poniżej 100 prętów w 9 wsiach, a 129 gospodarstw wszystkich trzech grup poniżej 1 morgi (spośród 157) w 10 wsiach. Wsie w biłgorajskim ze szczególnie dużą ilością takich gospodarstw, to Działy Zagrodnicze (36 gospodarstw poniżej morgi z najmniejszymi 32 pr., 35 pr. i 95 pr.), Łukowa (z 23 gospodarstwami poniżej 1 morgi, w tym 22 poniżej 10 prętów), Zamch (z 16 gospodarstwami niżej 100 prętów) i Wola Różaniecka (z 13 gospodarstwami po 8 prętów). Poza Działami Zagrodniczymi są to więc duże, dawno czynszowane wsie, w których gospodarstwa małe stanowią większość osad nieprestacyjnych. Wyjątek stanowi jeszcze Puszcza Solska.

311 gospodarstw miało nadziały od 1 do 3 mórg. Ten typ odpowiada w zasadzie mniejszym spośród dawnych gospodarstw komornicznych. Położenie tej grupy na terenie biłgorajskiego było o tyle cięższe, że nie zwiększyli oni swych nadziałów z pustek, jak to miało często miejsce poza terenami Ordynacji. Nadział był w jakimś stopniu źródłem utrzymania, ale zarobek dodatkowy na roli był niezbędny i to w takich rozmiarach, że na tych dodatkowych zajęciach spoczywał punkt ciężkości. Tam, gdzie nie było dostatecznych możliwości dodatkowego zatrudnienia, groziła nędza. W początkach XX wieku będzie ich niewiele więcej niż w chwili uwłaszczenia.

Gospodarstwa 3—6 m należały wg formalnych podziałów statystyki do średniej grupy (3—15 morgowych). W rzeczywistości były małorolnymi. Liczba ich według moich obliczeń wynosiła w biłgorajskim 567; wg danych Warszawskiego Komitetu Statystycznego w r. 1904 było ich prawie trzykrotnie więcej (1511)²². A więc, jak widać, proletaryzacja prowadziła w końcu XIX wieku do wzrostu liczby tych właśnie gospodarstw. Przy nędznych warunkach bytowania utrzymywały się one na powierzchni kosztów zarówno obniżki stopy życiowej, jak i dzięki koniecznym zarobkom dodatkowym. Zwraca jednak uwagę fakt, że w początkach wieku XX na ziemiach nadziałowych ich przeciętna wielkość kształtowała się tak w biłgorajskim jak w całej gubernii, podobnie jak w całym Królestwie około 5 mórg. Nie przeprowadzałem dokładnych obliczeń dla lat 60-tych. Można jednak wnioskować, że tendencja do utrzymania się i tworzenia no-

²¹ K. Malczewski. *Z okolic Zamościa, wrzesień 1869*. Gazeta Rolnicza nr 37. 4/16.IX.1869, s. 342—3.

²² W. Grabski. *Materiały t. I*. Tablice s. 18 porównuję z moimi zestawieniami opartymi o sumowanie danych poszczególnych tabel likwidacyjnych.

wych gospodarstw dotyczyła raczej nieco większych gospodarstw w tej grupie i że przeciętna w niej wielkość gospodarstw nieco wzrosła. I znów, choć nie w biłgorajskim, dużą rolę odgrywała tu sprawa dodatkowej ziemi, pozanadziałowej, w wielu wypadkach otrzymanej za serwituty, niekiedy dokupionej. W latach 60-tych można stwierdzić, że do grupy tej, najbardziej chyba niejednolitej, weszły najrozmaitsze elementy na wsi. Należały tu zarówno gospodarstwa prestacyjne mniejszych rozmiarów, w części powstałe przez podział, jaki nastąpił w latach 1846—64 (miało to istotne konsekwencje w sprawach serwitutowych), średnie gospodarstwa typu komorniczego, jak i nadzieleni bezrolni walczący z dużymi trudnościami przy zagospodarowaniu się.

Wreszcie 1008 gospodarstw w biłgorajskim miało w końcu lat 60-tych od 6 do 9 mórg. Była to więc ta grupa gospodarstw drobnych, przy której potrzeba i rozmiary zajęć zarobkowych zależały od splotu najrozmaitszych czynników (jakość ziemi, serwituty, możliwości zbytu niektórych produktów gospodarki itp.). Weszły do tej grupy głównie dawne gospodarstwa prestacyjne (czy odpowiadające im rozmiarami powstałe później) i prawie wyjątkowo już większe gospodarstwa typu komorniczego. Porównanie danych z końca lat 60-tych z danymi z początków XX wieku wykazuje w biłgorajskim ich ponad sześciokrotny wzrost na ziemiach nadziałowych kosztem średnich gospodarstw. Te typowe procesy proletaryzacji postępują tu jednak szybciej ze względu na brak ziem nadających się do parcelacji i zakupu. Ilościowa dysproporcja między ilością gospodarstw nadziałowych w biłgorajskim w początkach XX wieku należących do grupy 3—6 mórg oraz 6—9 mórg (czterokrotnie więcej w tej ostatniej) jest charakterystyczna i dla innych powiatów, w których znajdowały się grunta ordynackie, choć nie w tak poważnym stopniu. Nie ma jej natomiast w skali całego Królestwa, mniej wyraźnie zaznacza się, gdy łącznie traktować całą gubernię lubelską. W innych bowiem warunkach dla średnich gospodarstw jest jeszcze możliwość dokupienia ziemi dla reszty rodzeństwa, tu — tylko podział lub powiększenie szeregów ludności bezrolnej.

Powyższe dane dotyczyły gospodarstw w różnych kategoriach dóbr łącznie. Dane z lat 50-tych, podobnie jak obliczenia dotyczące wsi całkowicie małorolnych, sygnalizowały jednak formalnie anachroniczne, ale wciąż aktualne różnice. Widoczne są one i w szczegółowych danych dotyczących biłgorajskiego.

Jak wynika z tabel 1 i 2, chłopci we wsiach rządowych na Lubelszczyźnie byli upośledzeni pod względem wielkości nadziałów w stosunku do mieszkańców dóbr prywatnych, jak i wsi rządowych w innych guberniach. W biłgorajskim było 7 dawnych wsi rządowych, wszystkie należały do dóbr Biłgoraj. Wśród 146 gospodarstw było 57 małorolnych w 5 wsiach. Dwie nie miały wcale małorolnych (Majdan Gromadzki i Rapy Bojarskie), ale w 3 wsiach zaznaczyła się ich przewaga (Bojary 84%, Rożnówka 75%, Edwardów 60%). Liczby te można zmniejszyć, gdyż do wsi rządowych tych dóbr należało więcej niż połowa ziem chłopskich w mieście Biłgoraj. Kawałków tych było też 57, ale nie były to bynajmniej uzupełnienia wszystkich nadziałów. Kilka kawałków należało do wsi bez małorolnych, niemal połowa nadziałów dodatkowych należała do wsi Wola, w której liczba małorolnych nie przekraczała $\frac{1}{3}$, Edwardów wcale nie miał ziem w mieście, Rożnówka i Bojary znacznie mniej kawałków niż małorolnych.

Równocześnie w niektórych gospodarstwach, czego nie uwzględniano w obliczeniu, wpisani są następcy np. w Gromadzie w 2 gospodarstwach 11 morgowych, a więc gospodarstwa te znajdują się już w stadium przechodzenia do kategorii małorolnych.

TABELA 7. NADZIAŁY CHŁOPÓW DÓBR BIEGORAJ²³

	w e w s i				
	ilość gospodarstw	do 3 m	3—6 m	6—9 m	od 9 m
Bojary	22	5	4	9	4
Edwardów	10	—	4	2	4
Gromada	45	—	2	8	35
Majdan G.	9	—	—	—	9
Rożnówka	16	7	3	2	4
Rapy	11	—	—	—	11
Wola	33	1	5	5	22
	146	13	18	26	89
w m i e ś c i e					
	ilość osad	do 3 m	3—6 m	6—9 m	od 9 m
Bojary	13	5	7	—	1
Edwardów	—	—	—	—	—
Gromada	8	6	2	—	—
Majdan G.	1	1	—	—	—
Rożnówka	6	6	—	—	—
Rapy	3	—	2	—	1
Wola	26	20	5	—	1
	57	38	16	—	3

Drugą grupę ujmowaną w końcu lat 60-tych w łącznej statystyce jako część wsi rządowych stanowiły wsie poduchowne.

TABELA 8. NADZIAŁY CHŁOPÓW WSI PODUCHOWNYCH²⁴

	ilość gospodarstw	w tym małorolnych	do 3 m	3—6 m	6—9 m	większe niż 9 m
Aleksandrowska Słoboda	3	—	—	—	—	3
Górecko Kościelne	10	10	7	1	2	—
Huta Plebańska	11	11	1	2	8	—
Łukowa Plebańska	27	27	11	8	8	—
Podolszynka Plebańska	48	23	3	11	9	25
Potok Poduchowny	23	17	3	—	14	6
Puszcza Solska	30	30	11	10	9	—
	152	118 ²⁵	36	32	50	34

²³ Tab. nadawcze 132, 156, 162, 203, 236, 240, 261.

²⁴ Tab. nadawcze 158, 167, 201, 229, 232, 234, 234a.

²⁵ Wsie Puszcza Solska i Aleksandrowska Słoboda użytkowały też łącznie 17 ka-

Różnica z grupą pierwszą jest bardzo wyraźna i częściowo wyjaśnia (podobnie jak tabela 9, ale ten fakt był już znany) dużą rozbieżność między procentem małorolnych w dobrach rządowych u schyłku lat 50-tych i 60-tych. Obie grupy dawnych chłopów rządowych i poduchownych od nowonadzielonych bezrolnych różni w biłgorajskim sprawa serwitutów. W innych rejonach różnica ta będzie znacznie mniej wyraźna.

Nadzielonych bezrolnych charakteryzowano już w tabeli 6. O ile dodamy nadzielonych bezrolnych w przysiółku Aleksandrowska Słoboda (28 gospodarstw w tym pięć po 1 morgu i dwa po pół morgi, reszta podobnie jak w innych wsiach 4—5 morgowe) i jedno gospodarstwo w Tarnogrodzie (poniżej 3 mórg), obraz niewiele się zmieni. Wśród 93 nadzielonych w powiecie biłgorajskim bezrolnych 85 miało od 3 do 6 mórg, zaś 8 poniżej 3 mórg.

Wszystkie wspomniane zaś trzy grupy tworzą podane w tabelach 1 i 2 gospodarstwa w byłych wsiach rządowych, na tej też podstawie obliczano przeciętną wielkość nadziałów.

Wsi majorackich, choć ich sytuacja była nieco inna, sumaryczne obliczenia Komitetu Urządzającego nie wyodrębniły, może z przyczyn politycznych, a może i czysto praktycznych (tak samo wprowadzono tu tabele likwidacyjne). Wsie te różni zasadniczo od prywatnych sprawa serwitutów. Wspomniane majorackie wsie w biłgorajskim należały do majoratu Luchów, w którym ilość ziem chłopskich uległa przy regulacji zmniejszeniu²⁶. W Luchowie Dolnym i Górnym wśród 214 gospodarstw było 50 małorolnych, ale wszyscy z nadziałami 6—9 mórg, nadto 4 dalsze gospodarstwa zapisane były na spadkobierców. Szereg gospodarstw w Luchowie Dolnym miało po 7 mórg (wyższe numery tabeli, a więc bliżej końca wsi). Choć nie było tu serwitutów, to Luchów Dolny miał ponad 290 m pastwisk, Luchów Górny 475 m, obie zaś wsie posiadały duży las (w tabeli Luchowa Dolnego odnotowano 300 mórg). Natomiast wieś Luchowska Słoboda, powstała na mocy przepisów 20 VIII/2 IX 1864 r. o nadziale komorników majorackich, złożona z 16 gospodarstw, formalnie była wsią bez małorolnych, co we wsiach tego rodzaju było zjawiskiem wyjątkowym. Gospodarstwa tu miały 9—10 mórg, a pastwisko niewiele ponad 22 morgi przy braku lasu. Wskazuje to na niebezpieczeństwo formalnego sumowania wielkości nadziałów i serwitutów. W sumie jednak w majoracie na 230 gospodarstw było 50 w granicach 6—9 mórg, a 180 ponad 9 mórg²⁷. Pamiętać trzeba tylko o metodach, jakimi uzyskiwano w majoratach tego rodzaju strukturę. Ich ofiarą stawała się znaczna część komorników majorackich pozbawionych ziemi, dyskusje w tej sprawie toczyły się i w majoracie luchowskim.

wałków w Biłgoraju: w tym 9 poniżej 3 mórg, 5 od 3—6 mórg, 2 ponad 6 mórg i 1 ponad 9 mórg. Tab. 130.

²⁶ Rękopisy Bibl. im. Lenina w Moskwie. Zespół 139—Koszelewa (bez sygnatury). Jest to zestawienie Koszelewa jako dyrektora Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu z 1865 r.

²⁷ Tab. 195, 196, 197.

Bardzo różna była sytuacja w niewielkich majątkach prywatnych w biłgorajskim, czy też częściach średnich dóbr, z których pojedyncze wsie leżały w analizowanym tu rejonie.

TABELA 9. NADZIAŁY W MNIĘSZYCH DOBRACH PRYWATNYCH ²⁸

wieś	dobra	gospo- darstw	do 3 m	3-6 m	6-9 m	ponad 9 m
1. Ciotusza Nowa	Ciotusza	34	—	3	20	11
2. Ciotusza Stara	"	28	—	—	14	14
3. Józefówek	"	16	—	6	10	—
4. Róża	"	17	—	4	13	—
5. Brzeziny	Tarnowola	25	—	—	—	25
6. Tarnowola	"	18	—	—	6	12
7. Majdan Kasztelań.	Krasnobród					
8. Nadrzeczce Majdan	pow. Zamość	23	2	—	5	16
9. Dyle	Frampol pow. Zamość	20	—	—	—	20
10. Cyncypol	Dyle	22	—	6	3	13
11. Ignatówka	"	3	—	—	—	3
12. Kajetanówka	"	8	—	1	—	7
	"	32	—	8	2	22
		246	2	28	73	143

Ilość gospodarstw mniejszych jest tu znacznie niższa od przeciętnej w tymże powiecie. Uderza zwłaszcza minimalna ilość gospodarstw karłowatych. Ciekawe rezultaty daje podział tych gospodarstw między prestacyjne i nieprestacyjne. Okazuje się, że spośród 103 małorolnych aż 96 stanowiły osady prestacyjne (24 po 3—6 m. i 72 po 6—9 mórg), natomiast na nieprestacyjne przypadały 2 gospodarstwa niżej 3 mórg (w dobrach Frampol), 4 poniżej 6 mórg i 1 poniżej 9 mórg (wszystkie 5 w dobrach Dyle), a wreszcie 2 nie zaliczające się do małorolnych (dobra Ciotusza i Dyle).

Pozostają wreszcie wsie ordynackie, które ze względu na silną przewagę liczebną w biłgorajskim zdecydowały o ukształtowaniu się przytoczonych już proporcji między gospodarstwami różnej wielkości. Wśród uwzględnionych w obliczeniu 7421 gospodarstw we wsiach ordynackich było 1541 małorolnych, w tym 353 do 3 mórg, 382 od 3 do 6 mórg i 806 od 6 do 9 mórg. Z tego 14 (9 do 3 m, 3 po 3—6 m, 1 do 9 m i 1 większa) stanowiły kawałki w Biłgoraju należące do chłopów ordynackich z powiatu biłgorajskiego.

Powyższe obliczenia pozwalają skorygować podaną w tablicach 1. i 3. strukturę gospodarstw małorolnych. Nie uwzględniając w niniejszym obliczeniu kawałków chłopskich w Biłgoraju, otrzymamy następujące dane dotyczące powiatu biłgorajskiego, które jednak musimy traktować jako szacunkowe (procent małorolnych w Ordynacji i dawnych wsiach rządowych byłby nieco niższy przy uwzględnieniu nielicznych nadziałów użytkowanych równocześnie w różnych wsiach).

²⁸ Tab. 136, 143, 143a, 144, 153, 168, 173, 174, 204, 214, 240a, 258.

TABELA 10. PROCENTOWY STOSUNEK GOSPODARSTW MAŁOROLNYCH W RÓŻNYCH RODZAJACH WSI²⁹

	do 3 m	3—6 m	6—9 m	większe ponad 9 m	% małorol- nych
Ordynacja	4,7	5,2	10,9	79,2	20,8
Inne prywatne	0,8	11,4	29,7	58,1	41,9
Poduchowne	23,6	21,1	32,9	22,4	77,6
Rządowe (dawne)	8,9	12,3	17,8	61,0	39,0
Nadziały bezroln.	8,6	91,4	—	—	100,0
Majorackie	—	—	21,7	79,3	21,7

Naturalnie daleki jestem od mechanicznego przenoszenia tych danych na całą Lubelszczyznę. Zwłaszcza procent najmniejszych gospodarstw jest tu niższy. Zaważył na tym m. in. brak nadziałów z pustek³⁰ i duże nadziały nielicznych uwłaszczonych komorników majorackich, mały procent komorników przed uwłaszczeniem, wreszcie mniej uwłaszczonej czeladzi.

3. KSZTAŁTOWANIE SIĘ WIĘKSZYCH GOSPODARSTW CHŁOPSKICH

Zjawisko to jest jeszcze bardziej skomplikowane aniżeli sprawa gospodarstw małorolnych. Dane tabeli 3 wykazują nierównomierność występowania większych gospodarstw w poszczególnych powiatach w końcu lat 50. Było to wynikiem długotrwałych procesów ekonomicznych i polityki wielkiej własności. Już wówczas jednak, mimo że Lubelszczyznę uważa się za teren o stosunkowo większych nadziałach chłopskich, liczba największych gospodarstw od 30 mórg była w poszczególnych powiatach niższa od ogólnych przeciętnych dla Królestwa. Stosunkowo więcej było tych gospodarstw w dawnych powiatach krasnostawskim i lubelskim.

Porównując z tymi danymi liczby dotyczące wielkości gospodarstw na gruntach nadziałowych w początku XX wieku, konstatujemy podobne zjawisko. W drugiej połowie XIX wieku nastąpił w guberni lubelskiej wiele gwałtowniejszy niż w całym Królestwie wzrost ilości gospodarstw na gruntach nadziałowych, połączony ze spadkiem przeciętnej ich wielkości. W tej sytuacji, wg obliczeń W. Grabskiego, gospodarstwa ponad 30 mórg skupiały w początku XX wieku w Królestwie 21,3% ziem, na Lubelszczyźnie jedynie 9,7%³¹. Przeliczenia na podstawie tablicy Grabskiego opartej na XXI tomie prac Warszawskiego Komitetu Statystycznego, dotyczące jedynie ziem nadziałowych, wykazują, że podczas gdy w całym Królestwie większe gospodarstwa (od 30 m) miały około 18% ziemi, na Lubelszczyźnie tylko 6%, a nawet zbliżona do bogatych chłopów grupa 20—30 morgowych, która miała w całym Królestwie 15% ziemi, na Lu-

²⁹ Obliczenia moje na podstawie tabel likwidacyjnych i nadawczych.

³⁰ M. Wieniukow. *Kratkij otczet...* Rękopisy Bibl. im. Lenina w Moskwie. Zespół 363 — Wieniukow, sygn. 89.

³¹ W. Grabski. *Materiały* t. I, s. 26. Zob. też interesującą próbę przedstawienia tego zagadnienia w skali trójzaborowej w art. A. Jezierskiego. *Próba analizy statystycznej rozwarstwienia na ziemiach polskich na początku XX wieku*. Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych t. XX. Poznań 1959. przy ujęciu jednak Królestwa jako całości.

belszczyźnie tylko 12%. Jedyne w powiecie lubelskim w początkach XX wieku największe gospodarstwa chłopskie miały ponad 10% ziem nadziałowych. W kilku powiatach procent ten wahał się od 1 do 2 (biłgorajski, lubartowski, tomaszowski) ³².

Naturalnie ziemia nadziałowa, to jeszcze nie cały areal uprawny. W „Rozwoju kapitalizmu w Rosji” Lenin bardzo silnie podkreślał, że bogate gospodarstwa chłopskie opierają się głównie na kupionej ziemi ³³. Tu obliczenia są trudniejsze, dane statystyczne są odrębne dla gruntów nadziałowych i kupionych, sumowanie liczby największych gospodarstw w obu grupach spowodowałoby z jednej strony dwukrotne liczenie tych samych gospodarstw, z drugiej zaś opuszczenia, bowiem część większych gospodarstw składała się z gruntów i nadziałowych i kupionych, z których każde oddzielnie były mniejsze niż 30 mórg.

Przeciętna wielkość wszystkich kupionych kawałków ziemi wynosiła w Królestwie 9,9 morgi, na Lubelszczyźnie 9,0. W poszczególnych powiatach guberni lubelskiej wahała się ona od 6,6 mórg (zamojski, tomaszowski) do 11,1 (chełmski). W zachodniej części Królestwa zaś przeciętna ta wahała się około 14 mórg (gub. warszawska, płocka, niektóre powiaty kaliskiej), a w krańcowych wypadkach dochodziła do 19 (powiat lipnowski).

Te orientacyjne dane wskazują, że parcelacja w zachodniej części Królestwa odbywała się raczej większymi kawałkami.

Wśród ziem kupionych wydzieliłem kawałki większe od 30 mórg.

TABELA 11. KUPIONE PARCELE POWYŻEJ 30 M ³⁴

	Ilość kawałków ziemi	Ilość ziemi w morgach	Ziemie te stanowią następujący % ziemi kupionej
hrubieszowski	15	625	5,4
zamojski	54	2 613	30,7
krasnostawski	178	5 161	23,6
lubartowski	196	9 253	18,5
lubelski	167	8 864	17,8
puławski	43	1 904	6,0
tomaszowski	28	1 676	8,9
chełmski	208	10 377	18,5
janowski	46	1 999	5,3
gub. lubelska	811	39 539	13,8
Królestwo	6 463	307 286	17,5

Okazuje się, że na Lubelszczyźnie nabywano więcej ziemi w większych parcelach w zamojskim i krasnostawskim. Zwraca jeszcze uwagę fakt, że kawałki ponad 50 mórg na Lubelszczyźnie były w większości kupione przez chłopów, podczas gdy w całym Królestwie przeważały gospodarstwa nadziałowe tej wielkości.

³² Obliczenia wg tablic Grabskiego. *Materiały* t. I, s. 18—20 i 30.

³³ W. I. Lenin. *Rozwój kapitalizmu w Rosji*. Dzieła t. III, wyd. pol. Warszawa 1953, s. 174.

³⁴ Obliczenia wg tablic Grabskiego. *Materiały* t. I, s. 18—20 i 30.

TABELA 12. NADZIAŁOWE I KUPIONE GOSPODARSTWA OD 50 MÓRG ³⁵

	gub. lubelska	Królestwo
ukazowe	6 262 m	453 005 m
kupione	17 136 m	143 713 m

Dotąd za podstawę obliczeń służyły wszystkie kupione przez chłopów ziemie. Sytuacja była jednak odmienna w gospodarstwach nowoutworzonych i na kawałkach dołączonych do dawnych gospodarstw. Na Lubelszczyźnie tylko 19 spośród 811 działek od 30 mórg dokupionych przez chłopów przyłączono do dawnych gospodarstw, podczas gdy w całym Królestwie aż 990 spośród 6462. Większość kupionej na Lubelszczyźnie ziemi w większych parcelach przypadła nowym gospodarstwom.

W całym Królestwie na powiększenie istniejących gospodarstw poszło około 40% kupionych ziem, na Lubelszczyźnie 32%. Procent ten był zresztą bardzo różny w poszczególnych powiatach: od około 25% w krasnostawskim, lubartowskim i puławskim, około 30% w lubelskim i chełmskim, poniżej 40% w janowskim, ponad 40% w hrubieszowskim i tomaszowskim, wreszcie ponad 60% w zamojskim. Ilościowo spośród 91.632 mórg, które powiększyły istniejące już gospodarstwa, było ponad 15 tys. w chełmskim i lubelskim, ponad 14 tys. mórg w janowskim, niemal 13 tys. mórg w lubartowskim. Na powiaty puławski i tomaszowski przypadło po około 8 tys. mórg, na hrubieszowski, zamojski i krasnostawski po około 5 tys. mórg ³⁶.

Dokupione kawałki były o około $\frac{1}{3}$ mniejsze od kupionych dla nowych gospodarstw. Przeciętna ich wielkość w Królestwie wynosiła 7,8 mórg, w gubernii lubelskiej 6,9, w poszczególnych zaś powiatach: w chełmskim 9,0, w lubelskim 7,8, w lubartowskim 7,2, w janowskim 7,0, w puławskim i krasnostawskim 6,0, w hrubieszowskim i zamojskim 5,8 i w tomaszowskim 5,7. Jedynie w powiecie janowskim różnica wielkości była minimalna, w krasnostawskim zaś kawałki kupione samodzielnie były przeszło dwukrotnie większe.

Wielkość ich bowiem wynosiła w Królestwie przeciętnie 11,3 morgi, w gubernii lubelskiej 10,5 morgi. W poszczególnych powiatach wielkość ich wahała się od 7,8 w hrubieszowskim i tomaszowskim do ponad 12 mórg w krasnostawskim, lubartowskim, lubelskim i chełmskim ³⁷. Ponad połowa ziem w kupionych nowych gospodarstwach znajdowała się w trzech ostatnio wymienionych powiatach. W nowych gospodarstwach w Królestwie 25,6% ziemi znalazło się w rękach małorolnych (do 9 mórg), 49,4% w rękach średnich gospodarstw 9—30-morgowych, zaś 25% ziemi skupiły bogate gospodarstwa chłopskie od 30 mórg. Było to więc, jeśli nie liczyć gospodarstw mających ziemie zarówno nadziałowe, jak i kupione, więcej niż na gruntach nadziałowych, gdzie gospodarstwa największe miały 18% ziemi. W gubernii lubelskiej większe gospodarstwa skupiały nieco mniejszy procent ziem w nowych osadach: 31% należało tu do małorolnych,

³⁵ Zob. przypis 34.

³⁶ Obliczenia wg tablicy Grabskiego. *Materiały* t. I, s. 56—57 i 60.

³⁷ Tamże.

49% do średnich, a 20% do bogatych chłopów. Ilość ziemi w rękach gospodarstw średnich była taka, jak w całym Królestwie, mniejszy procent w rękę większych gospodarstw był wynikiem większego zasięgu tworzenia się na kupionej ziemi małorolnych gospodarstw. A jednak przy porównaniu z ziemiemi nadziałowyrni (6% w rękach bogatych gospodarstw) widać, że na Lubelszczyźnie ziemie kupione, choć gospodarstwa te miały ich mniej, odgrywały większą rolę niż w całym Królestwie. Natomiast przykład odmiennego podziału kupionych ziem, które wytworzyły nowe gospodarstwa, stanowiła gubernia płocka: tylko 12% ziemi mieli małorolnicy, 38,2% gospodarstwa średnie, a aż 49,8% bogaci chłopci³⁸.

Mówiąc o gospodarstwach średnich nie należy zapominać, że część z nich (20—30 m) zbliżona była do bogatych chłopów. Wspomniane gospodarstwa zajmowały w Królestwie 14,2%, na Lubelszczyźnie 13,9%, w gubernii płockiej zaś 17,3% samodzielnie kupionych gruntów.

4. MIESZCZANIE-ROLNICY

Nadziały mieszczan-rolników, jak wynika z tabel 1 i 2, były na Lubelszczyźnie mniejsze niż w całym Królestwie. W biłgorajskim sytuacji była jeszcze gorsza. Wśród 1132 gospodarstw było aż 977 (86,3%) małorolnych³⁹.

TABELA 13. NADZIAŁY MIESZCZAN-ROLNIKÓW W POWIECIE BIŁGORAJSKIM⁴⁰

	do 3 m	3—6 m	6—9 m	razem małorolnych	większe gospodarstwa
Biłgoraj	402	59	28	489	27
Tarnogród	120	165	112	397	125
Józefów	14	9	4	27	3
Krzyszów	51	9	4	64	—
	587	242	148	977	155

Zachodziły więc istotne różnice między nadziałami w poszczególnych miejscowościach. Lepsze było uposażenie mieszczan w Tarnogrodzie i Józefowie, ale z tych 4 miasteczek tylko mieszczanom biłgorajskim przysługiwały serwituty (opału oraz pasienia) dla 321 dawnych, niepodzielonych osad. Serwituty miało faktycznie 513 mieszczan, czyli 45,4%, ale nikomu nie przysługiwał budulec ani ściółka. Proces o prawo wyrębu, toczony przez Krzyszów, nie został rozstrzygnięty. 587 mieszczan-rolników, czyli 51,7% miało poniżej 3 mórg ziemi (wobec niecałych 13% w gubernii lubelskiej i poniżej 30% w Królestwie). W tym było gospodarstw poniżej 1 morgi aż 43: 21 w Krzeszowie, 7 w Józefowie i 15 w Tarnogrodzie. W dwóch pierwszych osadach był to znaczny procent ogółu mieszczan-rolników.

³⁸ Obliczenia wg tablicy Grabskiego. *Materiały* t. I, s. 36—41.

³⁹ Tab. 130, 172, 186 i 257.

⁴⁰ Zob. przypis 39.

Biłgorajskie było najmniej uprzemysłowionym regionem Lubelszczyzny, większą rolę odgrywało tu jedynie sitarstwo, póki nie podetnie Biłgoraja konkurencja drucianych sit. Pośrednicy żydowscy zamawiali towar i dostarczali mieszkańcom włosia. Tarnogród był osadą rolniczą, mieszkańcy zajmowali się też płóciennictwem, a już w latach 90-tych zaczęło się wychodźstwo na roboty do Warszawy. Józefów był prawie wyłącznie rolniczy. Natomiast położony nad Sanem Krzeszów był punktem przeladunkowym spławianego drzewa i zboża, również galicyjskiego, co w lecie dawało zarobki. Rozwijało się tu też rzemiosło i sadownictwo ⁴¹. W latach 90-tych zaszły już istotne zmiany w nadziałach mieszczan-rolników.

TABELA 14. NADZIAŁY MIESZCZAN-ROLNIKÓW W BIŁGORAJSKIM W KOŃCU XIX WIEKU ⁴²

	ilość gospodarstw wg tabel	ilość gospodarstw w latach 90-tych	liczba gospodarstw		
			do 3 m	3—15 m	od 15 m
Józefów	30	138	117	20	1
Krzeszów	64	193	177	15	1
Tarnogród	522	736	364	336	36
podział procentowy					
	do 3 m		3—15 m		od 15 m
Józefów	84,8		14,5		0,7
Krzeszów	91,7		7,8		0,5
Tarnogród	49,5		45,6		4,9

Tabela 14 wskazuje na znaczny proces rozdrabniania gruntów w końcu XIX wieku, zwłaszcza w Józefowie i Krzeszowie. Nastąpił gwałtowny prawie czterokrotny wzrost liczby gospodarstw poniżej 3 mórg. Proces ten zresztą na terenie gubernii lubelskiej, w której w końcu lat 60-tych było znacznie mniej karłowatych osad mieszczan-rolników, jest znacznie gwałtowniejszy aniżeli w całym Królestwie. Decydowało tu w znacznej mierze słabe uprzemysłowienie i trudności w odpływie nadmiaru siły roboczej.

Przy szybszej niż w całym Królestwie proletaryzacji zachodziły istotne różnice wewnętrzne. Najbardziej sproletaryzowani byli mieszczenie-rolnicy w zamojskim, biłgorajskim, tomaszowskim, krasnostawskim oraz z części północnej — w puławskim. W znacznie lepszym położeniu były powiaty lubartowski i chełmski, w pośrednim hrubieszowski, janowski i najsilniej rozwarstwiony — lubelski. Jak wynika z tabel 13 i 14, w koń-

⁴¹ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego, t. I. Warszawa 1880, s. 227—8, t. III, Warszawa 1882, s. 609—610, t. IV, Warszawa 1883, s. 787, t. XII, Warszawa 1892, s. 186—187.

⁴² TVSK t. XVII, s. 82—83.

TABELA 15. NADZIAŁY MIESZCZAN-ROLNIKÓW W GUBERNII LUBELSKIEJ W KOŃCU XIX WIEKU ⁴³

	liczba gospodarstw	do 3 m	3—15 m	od 15 m
biłgorajski	1 067	658	371	38
hrubieszowski	1 116	616	372	128
zamojski	740	457	264	19
krasnostawski	751	418	290	43
lubartowski	987	253	502	232
lubelski	876	524	249	103
puławski	2 053	1 347	621	85
tomaszowski	1 037	682	320	35
chełmski	811	297	400	114
janowski	1 032	472	408	152
gub. lubelska	10 470	5 724	3 797	949
Królestwo	58 438	27 624	20 831	9 933
Podział procentowy				
		do 3 m	3—15 m	od 15 m
biłgorajski	61,6		34,8	3,6
hrubieszowski	55,2		33,3	11,5
zamojski	61,7		35,7	2,6
krasnostawski	55,7		38,6	5,7
lubartowski	25,6		50,9	23,5
lubelski	59,8		28,4	11,8
puławski	65,6		30,3	4,1
tomaszowski	65,8		30,8	3,4
chełmski	36,6		49,3	14,1
janowski	45,7		39,5	14,8
gub. lubelska	54,7		36,3	9,0
Królestwo	47,3		35,7	17,0

cu XIX wieku zaszły istotne zmiany, ale stan w r. 1866 w chwili zniesienia zależności dominialnej w miastach ⁴⁴ miał ogromny wpływ na późniejsze przemiany, charakterystyczne dla słabo uprzemysłowionego regionu.

5. SERWITUTY GOSPODARSTW CHŁOPSKICH I HODOWLA

Na podstawie tabel likwidacyjnych spośród 58 177 gospodarstw chłopskich w dawnych dobrach prywatnych w gub. lubelskiej prawo do serwitutu pastwiskowego przysługiwało 45 599 gospodarstwom, do opalu 46 630, do budulca 44 120, do pobierania ściółki 14 532 ⁴⁵. Wszystko to były znacznie wyższe procenty, aniżeli przeciętne dla całego Królestwa, zwłaszcza w zakresie praw do budulca i opalu.

⁴³ Tamże, s. 82—86 i 100.

⁴⁴ Zob. J. Mazurkiewicz, J. Reder, J. Markiewicz. *Miasta prywatne powiatu lubelskiego a ich dziedzice w XIX w.* Annales UMCS Sectio G. Ius. Vol. I. Lublin 1954. R. Kołodziejczyk. *Procesy urbanizacyjne w Królestwie Polskim po 1864 roku.* Kwartalnik Historii Kultury Materialnej 1961, nr 2.

⁴⁵ PKU t. XVII, s. 27 (zapiski).

We wsiach rządowych w Królestwie serwituty zachowano w znikomym stopniu. I tu jednak chłopci na Lubelszczyźnie byli w pewnej mierze uprzywilejowani. 1 307 gospodarstw miało prawo pasienia, 1 235 pobierania opału, 539 budulca, 345 ściółki ⁴⁶.

Spośród mieszkańców miasteczek w gubernii lubelskiej serwitut pastwiskowy miało 3 619 mieszczan-rolników i 632 innych mieszkańców miasteczek, opału 1 326 i 380, budulca 636 i 380, ściółki tylko 502 mieszczan-rolników ⁴⁷. Wynika z tego np. że mieszczenie-rolnicy Biłgoraja stanowili niemal $\frac{1}{4}$ uprawnionych do korzystania z opału mieszkańców miast należących do tej grupy.

TABELA 16. PROCENT GOSPODARSTW KORZYSTAJĄCYCH Z SERWITUTÓW ⁴⁸

	Pastwiskowy			
	prywatne	rządowe	mieszczanie-rol.	inni mieszczanie
gub. lubelska	78,37	14,39	31,90	12,69
Królestwo	65,28	3,16	21,41	11,39
	Opał			
	prywatne	rządowe	mieszczanie-rol.	inni mieszczanie
gub. lubelska	80,15	13,59	11,62	7,61
Królestwo	55,31	2,10	9,49	6,09
	Budynki			
	prywatne	rządowe	mieszczanie-rol.	inni mieszczanie
gub. lubelska	75,84	5,39	5,60	7,61
Królestwo	39,30	0,95	3,13	1,60
	Ściółka			
	prywatne	rządowe	mieszczanie-rol.	inni mieszczanie
gub. lubelska	24,97	3,79	2,42	—
Królestwo	21,05	0,66	2,43	—

Serwituty pozwalały chłopom utrzymać budynki i ogrodzenia, zaopatrzyć się w opał i ściółkę, mieć zapewnione pastwisko dla części choćby bydła. Wszystko to naturalnie pod warunkiem, że danym gospodarstwom przysługiwały te wszystkie uprawnienia serwitutowe i że wieś zdołała je wyegzekwować. Broniły one chłopów przed pełnym uzależnieniem ekonomicznym od wielkiej własności skupiającej w swych rękach większość lasów, a więc nie tylko decydującej o drzewie, ale i możliwościach pasienia ze względu na znaczną ilość pastwisk leśnych.

Przytoczone wyżej liczby dotyczące osad należałoby niekiedy jeszcze nieco powiększyć ze względu na podziały gospodarstw, pamiętając równocześnie, że w tego rodzaju wypadkach rozmiar serwitutów był często mniejszy. Również wypadków, gdy chłopom nie przysługiwały serwituty,

⁴⁶ PKU t. XVII, s. 28 (zapiski).

⁴⁷ PKU t. XVII, s. 34 (zapiski).

⁴⁸ PKU t. XVII, s. 27, 28 i 34 (zapiski).

nie można traktować jednoznacznie. Dużo zależało wówczas od tego, czy wieś miała gromadzkie pastwiska, znacznie rzadziej zaś las. Wszystko to, łącznie z kwestią, jakim gospodarstwom serwituty nie przysługiwały, musi być przedmiotem bardziej szczegółowej analizy. Przeprowadzam ją na przykładzie wspomnianego już wielokrotnie powiatu biłgorajskiego, pamiętając, że powiat ten należał do mających bardzo szerokie uprawnienia serwitutowe. Możemy stwierdzić je zarówno we wsiach ordynackich, w poduchownych, rządowych, w mniejszych dobrach prywatnych, jak i we wspomnianym miasteczku Biłgoraj. Wsie majorackie, jak już wzmiankowano, nie mając serwitutów posiadały duże wspólnoty gromadzkie. A więc faktycznie nie miały serwitutów lub ich równowartości tylko wsie z nadziału bezrolnych. Ich bytowanie w całym Królestwie należało do najtrudniejszych. Wg Anuczina z 2 623 rodzin nadzielonych bezrolnych w gubernii lubelskiej pobudowało się w ciągu pierwszych 7 lat tylko 355, a 417 sprzedało ziemię⁴⁹. Wsie poduchowne miały serwituty w lasach Ordynacji.

Ale również nie wszystkie spośród posiadających serwituty wsi miały wszystkie ich rodzaje. Dla biłgorajskiego charakterystyczna była zwłaszcza duża ilość gospodarstw ordynackich nie mających serwitutów pastwiskowych. Wg obliczeń na podstawie zestawień przedstawionych przez Ordynację władzom włościańskim, serwitutu tego pozbawione było 2 048 osad w 10 gminach⁵⁰. Wg H. Wiercieńskiego w biłgorajskim 2 177 osad miało tylko serwituty leśne⁵¹. L. Krzywicki podał liczbę znacznie niższą, bo 1 453⁵². Biłgorajskie było jednak na Lubelszczyźnie terenem szczególnie w tym zakresie upośledzonym, gdyż ogólna liczba osad posiadających tylko serwituty leśne wynosiła w całej gubernii niewiele ponad 5,5 tysiąca. Różnica między ogólną liczbą osad mających serwituty, a liczbą mających serwituty pastwiskowe, wynikała głównie z tego, że szereg wsi miało tu pastwiska wiejskie, nie mając równoczesnego prawa do serwitutu pastwiskowego w lasach. Były jednak i inne ograniczenia. W 116 wsiach ordynackich, którym przysługiwały serwituty było wg moich obliczeń 6 864 gospodarstwa, a prawa serwitutowe posiadało 5 625 „osad”. Różnica była znaczna — gospodarstw było więcej o ponad 22%⁵³. W tej liczbie mieściły się zarówno gospodarstwa pozbawione serwitutów, jak i posiadające je w zmniejszonej normie. Na razie nie było to groźne, normy były wysokie (np. opał w najwyższej spotkanej w Królestwie normie 78 fur). Sytuacja stanie się niebezpieczna dopiero później, w okresie wprowadzenia ograniczeń w korzystaniu z serwitutów.

Spośród wspomnianych 116 wsi tylko w 16 ilość gospodarstw równa była ilości „osad” z prawami serwitutowymi, w 100 wsiach były rozbieżności. Niekiedy były one znaczne: w Obszczy przysługiwał serwitut 91 osadom, gdy gospodarstw było 132, w Wólce Biskiej 33 przy 71⁵⁴.

⁴⁹ *Oczerki ekonomiczskowo położenia krestian w guberniach Carstwa Polskovo w 1873 godu...* pod redakcją D. G. Anuczina. Radom 1875, s. 19.

⁵⁰ Zob. przypis 15.

⁵¹ H. Wiercieński, *op. cit.*, s. 346. Analogiczna liczba w zestawieniu z 1890 roku. Centralne Archiwum Historyczne w Leningradzie. Zespół 1291 — Wydział Ziemi — rok 1890, inw. 93, sygn. 5, k. 5.

⁵² L. Krzywicki, *Serwituty w r. 1912*. Warszawa 1918, s. 14. Tablica I.

⁵³ Obliczenia moje wg tabel likwidacyjnych.

⁵⁴ Tab. 217 i 266.

Duża część z tych rozbieżności wynikała z faktu, że pozbawione serwitutu były głównie gospodarstwa nieprestacyjne uwłaszczonych w 1864 roku małorolnych. Niższe zaś normy miały te, które w latach 1846—64 uległy podziałowi.

Problem znikomej ilości osad drobnych mających serwituty (o ile nie były to gospodarstwa zapisane w tabelach prestacyjnych) zmusza nas do powrotu do kwestii małorolnych gospodarstw, której poświęciłem tak wiele miejsca w tym artykule. W ponad 30 wsiach małorolne gospodarstwa nieprestacyjne były pozbawione serwitutów. Miały je w 10 wsiach, ale z tego tylko w 3 przysługiwały wszystkim tym gospodarstwom (Huta Krzeszowska, Żary, Księżpol)⁵⁵, w 7 dalszych tylko części (26 gospodarstw spośród 113). Pogarszało to jeszcze sytuację tej grupy małorolnych.

Odbijało się to zwłaszcza na stanie hodowli chłopskiej. Dane z 1870 i 1899 r., zazwyczaj porównywane, są naszym zdaniem oparte na materiałach zbieranych różnymi sposobami. W biłgorajskim dopiero w 1871 r. spisy inwentarza były względnie wiarygodne, dawniejsze dane ubezpieczeniowe, zresztą bez młodego bydła, bardzo zaniżone. Wg danych Warszawskiego Komitetu Statystycznego w gubernii lubelskiej było w 1870 r. 146 167 krów, w r. 1899 — 282 514, nastąpił więc przyrost o 93,3% wobec przyrostu o 65,4% w całym Królestwie⁵⁶. Pewien obraz stanu pogłowia w gospodarstwach chłopskich mogą dać obliczenia Warszawskiego Komitetu Statystycznego dotyczące ilości pogłowia na 100 diesiatin (194 morgi) użytkowników bez lasów. W tym wypadku widoczne jest, jak bardzo hodowla zależna była od serwitutów.

Przeliczając te dane na morgi i porównując je z zestawieniami Anuczina z 1873 r., a więc bardziej wiarygodnymi niż dane z 1870 r., otrzymamy zestawienie:

TABELA 17. HODOWLA CHŁOPSKA W 1873 I 1899 R.
(ilość mórg, na które wypadała 1 sztuka bydła)⁵⁷

	1873				
	wszystkie rodzaje	koń	krowa	owca	trzoda chlewna
gub. lubelska	2,0	12	5	8	10
Królestwo	2,1	16	5	7	10
1899					
gub. lubelska	1,8	7,4	3,9	20,9	8,5
Królestwo	1,9	9,8	4,2	12,5	10,4

Pamiętając o wzroście ilości ziem w rękach chłopskich, konstatujemy przyrost ilości koni, krów i trzody chlewnej, natomiast zdecydowany spa-

⁵⁵ Tab. 166, 189 i 277.

⁵⁶ TVSK t. XVII, s. 36 (o rozwoju skotowodstwa).

⁵⁷ *Oczerki ekonomiczskowo położenia krestian w guberniach Carstwa Polsko-wo. op. cit.*, s. 24 i obliczenia moje wg TVSK t. XVIII, s. 39 i 75.

dek liczby owiec, znacznie szybszy na Lubelszczyźnie niż w całym Królestwie. Procesy te przebiegały zresztą nierównomiernie w różnych częściach Lubelszczyzny.

TABELA 18. ILOŚĆ MÓRG, NA KTÓRE PRZYPADAŁA 1 SZTUKA INWENTARZA W 1899 R.⁵⁸

	konie	krowy	owce	trzoda chlewna
biłgorajski	9,3	4,1	12,0	11,5
hrubieszowski	5,1	3,7	7,4	9,7
zamojski	6,3	3,5	138,4	8,8
krasnostawski	6,7	3,3	161,7	6,3
lubartowski	8,5	3,8	29,0	7,9
lubelski	8,3	3,4	97,0	7,3
puławski	8,3	4,0	27,5	10,8
tomaszowski	5,4	4,5	10,0	7,2
chełmski	8,4	4,6	20,2	8,7
janowski	8,3	4,2	25,5	9,3

Hodowla chłopska była najlepiej rozwinięta w hrubieszowskim, dalej w krasnostawskim, zamojskim, lubelskim i mimo mniejszej ilości krów w tomaszowskim, najslabiej zaś w chełmskim, janowskim i puławskim.

Tabelę powyższą uzupełnić musimy zestawieniem dotyczącym ilości gospodarstw nie posiadających koni i krów. Wzrost ilości takich gospodarstw (zwłaszcza bez koni) nie świadczy o bezwzględnym zmniejszeniu hodowli, lecz o proletaryzacji części chłopów.

TABELA 19. PROCENT GOSPODARSTW BEZ KONI I KRÓW⁵⁹

	bez koni	bez krów	w tym niżej 3 mórg bez koni	bez krów
biłgorajski	17,7	2,7	88,9	44,3
hrubieszowski	17,4	4,2	77,9	18,5
zamojski	14,5	3,8	77,8	24,4
krasnostawski	14,6	4,9	78,8	25,3
lubartowski	12,6	3,8	71,1	39,9
lubelski	9,0	2,4	67,5	15,9
puławski	18,7	5,5	69,0	31,4
tomaszowski	19,1	9,3	83,6	38,8
chełmski	13,8	3,2	71,2	29,4
janowski	10,9	2,6	76,6	24,5
gub. lubelska	14,9	4,2	76,0	28,6
Królestwo	26,8	7,0	83,5	30,1

Jak widać z tabeli 19 procent takich gospodarstw największy był w tomaszowskim i puławskim, a w stosunku do małorolnych w biłgorajskim, zaś najmniejszy w lubelskim.

⁵⁸ Obliczenia moje wg TVSK t. XVIII, s. 33—39.

⁵⁹ TVSK t. XVIII, s. 107—113 i 145.

6. ZAKOŃCZENIE

W drugiej połowie XIX wieku wzrosła bezwzględna ilość ziemi znajdującej się w rękach chłopskich, głównie kosztem średnich majątków obszarniczych.

TABELA 20. PROCENTOWY PODZIAŁ ZIEMI NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU ⁶⁰

	chłopskie	drobna szlachta	osady (mias-teczka)	miasta	dworskie	rządowe	inne
biłgorajski	54,6	—	1,5	0,9	38,9	2,1	2,0
hrubieszowski	42,5	0,1	2,9	1,6	49,6	1,8	1,6
zamojski	45,2	0,1	1,1	1,8	51,3	—	0,6
krasnostawski	46,9	0,6	2,0	1,9	47,0	1,1	0,4
lubartowski	64,9	0,3	4,4	1,7	26,7	2,0	0,1
lubelski	54,0	—	2,0	0,5	41,1	1,5	1,0
puławski	58,7	0,4	5,1	—	33,0	2,6	0,3
tomaszowski	48,8	0,1	1,9	1,3	46,5	—	1,5
chełmski	55,5	—	2,2	0,9	36,5	3,7	1,2
janowski	56,1	0,1	2,5	2,4	37,5	1,4	0,1
gub. lubelska	52,7	0,2	2,5	1,3	40,8	1,7	0,8

W rękach chłopskich znajdowało się więcej ziemi niż w całym Królestwie (48,8%), ale i silniejsza niż w całym Królestwie (35,1%) była wielka własność. W jej rękach znajdowała się w szczególności znaczna ilość ziemi w południowej części gubernii, na obszarach należących do Ordynacji Zamojskiej. Tu ekspansja gospodarstw chłopskich była zahamowana, krańcowy przykład stanowił powiat biłgorajski.

Porównując wyniki naszych obliczeń z tabel likwidacyjnych z danymi Warszawskiego Komitetu Statystycznego z 1904 r. dochodzimy do wniosku, że przy braku nowych ziem w biłgorajskim procent gospodarstw małorolnych w ciągu niecałych 40 lat wzrósł z 24 na 62%. Wg naszych obliczeń wyraźnie widać ogromny spadek liczby gospodarstw poniżej 1 morgi aż o 60,5%. Ponad trzykrotnie, jak już wspomniałem, wzrosła ilość gospodarstw małorolnych 3—6-morgowych, ponad 6-krotnie 6—9-morgowych. W początkach XX wieku w biłgorajskim w rękach gospodarstw do 3 morgów znajdowało się 0,7% ziemi, w rękach 3—6-morgowych 5,7% ale gospodarstwa 6—9-morgowe miały aż 37,7% ziemi. Były to w znacznej mierze rezultaty podziału średnich gospodarstw przy trudności odpływu nadmiaru siły roboczej, braku nowych ziem i przyroście ludności.

Szereg zasygnalizowanych w niniejszym artykule problemów wymaga jeszcze dalszych badań. Niektóre zestawienia i twierdzenia dawniejszej historiografii próbowałem uściślić na podstawie własnych obliczeń, w niektórych wypadkach trzeba było oprzeć się na tak krytykowanym

⁶⁰ TVSK t. XXI, s. 178—180. Zaokrąglenia ułamków procentów są niedokładne.

danych Warszawskiego Komitetu Statystycznego. Wg orientacyjnego szacunku Mieszczankowskiego w latach 1870—1904 w Królestwie ilość gospodarstw do 3 mórg nie spadła, lecz wzrosła o 7,3%, większy był wzrost liczby gospodarstw 3—15 mórg, mniejszy spadek większych⁶¹. Badania nad strukturą ludności wiejskiej są jeszcze słabo zaawansowane, a wobec nieścisłości i przyjętych przez carską statystykę kryteriów, bardzo utrudnione.

⁶¹ M. Mieszczankowski, *op. cit.*, s. 210.